

УДК 159.9.07 : 355.23

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНІВ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОФІЦЕРІВ–ПРИКОРДОННИКІВ

Чернова С.В., викладач

Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького

У статті охарактеризовано критерії, показники та рівні розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників.

Ключові слова: комунікативна компетентність, офіцер–прикордонник, особистісний, змістовний та операційний критерії.

Чернова С.В. КРИТЕРИИ, ПОКАЗАТЕЛИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОФИЦЕРОВ–ПОГРАНИЧНИКОВ / Национальная академия Государственной пограничной службы им. Б. Хмельницкого, Украина.

В статье охарактеризованы критерии, показатели и уровни развития профессиональной коммуникативной компетентности офицеров–пограничников.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, офицер–пограничник, личностный, содержательный и операционный критерии.

Chernova S.V. CRITERIAS, INDICATORS AND CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF BORDER GUARDS / National Academy of State Border Guard Service of Ukraine named after B. Khmelnytskyi, Ukraine.

In these article main criteria, indicators and levels of professional communicative competence of border guards are described.

Key words: communicative competence, border guard, personal, informative and operating.

Питання ефективного підвищення кваліфікації офіцерських кадрів у будь-якій державі є пріоритетним. Не залишається осторонь у цьому аспекті й Україна, яка визначила курс свого подальшого розвитку на європейську інтеграцію, у тому числі й у сфері охорони державного кордону. Згідно з Концепцією розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, реформуванню підлягає і система професійної підготовки персоналу з урахуванням загальноєвропейських стандартів. Це потребує впровадження в навчально-виховний процес Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького передових європейських технологій освіти, які передбачені як компетентнісним підходом, так і кредитно-модульною системою навчання.

Серед широкого переліку компетентностей, якими повинен володіти офіцер Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), особливе місце займає комунікативна. Це пов'язано з особливостями професійної діяльності офіцера–прикордонника. Результати аналізу нормативно-правових актів, в яких містяться вимоги до рівня професійної готовності офіцерського складу ДПСУ, свідчать про те, що офіцер–прикордонник повинен ефективно взаємодіяти в інтересах охорони кордону з представниками прикордонної охорони суміжних держав, правоохоронних органів України, органів самоврядування та господарниками, громадськими організаціями, володіти стратегією і тактикою промови та публічного виступу, спілкуватися державною та, якнайменш, однією з іноземних мов, дотримуватись норм ділової етики, ділового спілкування, психології та культури спілкування, знати і вміти застосовувати на практиці методи та прийоми управлінського спілкування. Крім того, оперативно-службова діяльність вимагає від офіцера контактувати як з підлеглими, так і з місцевим населенням прикордоння, громадянами України та іноземцями, що перетинають державний кордон, а також з нелегальними мігрантами тощо. Усе це актуалізує потребу в постійному розвитку комунікативних знань, вмінь і навичок офіцерів ДПСУ.

Для визначення результативності роботи з розвитку професійної комунікативної компетентності важливе значення має обґрунтування критеріїв, показників та рівнів

сформованості цього особистісного феномена. Це потрібно для того, щоб порівняти мету й результат експериментальних досліджень, встановити ступінь відповідності, наближення до заданої моделі розвиненості комунікативної компетентності. Незважаючи на певну умовність, критерії допомагають порівняти передбачені результати з реальними явищами, з'ясувати, яким чином і з якими затратами можна досягти результату педагогічної дії, тобто розвинути професійну комунікативну компетентність офіцерів–прикордонників у процесі підвищення кваліфікації. З огляду на це, метою статті є характеристика критеріїв, показників та рівнів розвиненості комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників у процесі підвищення кваліфікації.

Стан розробленості проблеми дослідження. Більшість дослідників розглядають комунікативну компетентність у контексті теорії комунікації. Сьогодні це поняття вивчають соціологи (Г. Андреева, Л. Орбан–Лембрик, Ю. Хабермас та ін.), лінгвісти (Ф. Бацевич, Ю. Караулов, Р. Якобсон, О. Яшенкова та ін.), соціолінгвісти (Р. Гришкова, Л. Масенко, А. Швейцер), психологи (Г. Андреева, Л. Виготський, О. Леонтєв та ін.), психолінгвісти (О. Леонтєв), лінгводидакти (Л. Паламар, М. Пентилюк, І. Кочан, Л. Мацько, М. Плющ та ін.). Що стосується професійної комунікативної компетентності офіцерів Державної прикордонної служби України як складової їхньої професійної підготовки, то на сьогодні відомі дослідження окремих її аспектів. Йдеться про роботи Н. Берестецької (підготовка майбутніх офіцерів–прикордонників до професійного спілкування у процесі навчання гуманітарних дисциплін), О. Бондаренко (психологічні особливості професійного спілкування військовослужбовців в особливих умовах), О. Волобуєвої (формування професійно–комунікативної спрямованості у слухачів мовної спеціальності військових вузів), О. Мисечко (педагогічна технологія формування вмінь службового спілкування у майбутніх офіцерів–прикордонників) та ін. У психологічному аспекті досліджував комунікативну компетентність керівників Державної прикордонної служби України В. Назаренко [3]. Проте безпосередньо особливості розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників на сьогодні не досліджено.

Виклад основного матеріалу. Уперше критерії комунікативної компетентності сформулював у 1975 році Т. Гордон. Таким критерієм учений називав уміння вирішити ту чи іншу ситуацію, не загубивши внутрішньої волі й водночас не давши втратити її партнерові по спілкуванню. Ю. Жуков виділив як критерії оцінки комунікативної компетентності орієнтованість, психологічні знання та перцептивні здатності [2]. Йдеться про такі особистісні якості, як комунікабельність, емпатія, гуманістична спрямованість, толерантність і т. д., а також про вміння здійснювати мовну комунікацію, слухати, забезпечувати зворотний зв'язок та ін. Дослідниця С. Обушак виокремлює особистісний (базовий) критерій (загальна спрямованість професійної комунікативної діяльності, основні особистісні якості суб'єкта навчання), змістовний критерій (показує рівень знань майбутнього фахівця, його здатність вирішувати комунікативні завдання) та операційний критерій (дозволяє робити висновок про ступінь сформованості необхідних для ефективного спілкування комунікативних навичок і вмінь) [4, с. 74–75]. На думку О. Смирнової, показниками сформованості комунікативної компетентності в студентів різної професійної підготовки можна вважати: прогнозування й програмування комунікативної ситуації; знання й ерудицію; засоби спілкування (вербальні й невербальні); керування комунікативною ситуацією; комунікативну культуру (загальну й національну); орієнтування на соціального партнера; мовну компетенцію [5, с. 19]. Як зазначає В. Назаренко, основними показниками когнітивного компонента комунікативної компетентності є усвідомлення потреби у формуванні комунікативної компетентності, розуміння її необхідності для повсякденного життя, навчально–професійної діяльності. Показники емоційно–оцінного компонента – це узагальнені оцінки фактів, ситуацій, явищ; розуміння спрямованості знань та готовності застосовувати їх у взаємодії. Показниками

поведінкового компонента є, на думку вченого, вміння відстоювати і обґрунтовувати свою позицію, критично мислити, здійснювати самовиховання [3, с. 10]. Дослідниця С. Александрова виокремила такі показники сформованості комунікативної компетентності в студентів туристських спеціальностей: ставлення до професійної діяльності, характер інтересу до питань професійних комунікацій; якість комунікативних знань, сформованість комунікативних умінь та особистісних комунікативно важливих якостей [1, с. 16].

На основі аналізу психолого–педагогічної літератури з проблеми (К. Балабанова, О. Добротвор, Ю. Жуков, К. Касярум, О. Матяш, О. Мисечко, І. Чичикін та ін.) й з урахуванням сутності комунікативної компетентності як складної, інтегративної якості, що містить мотиваційно–особистісний, когнітивний та діяльнісний компоненти, ми виділили три основні критерії, що дозволяють робити висновок про ступінь розвиненості професійної комунікативної компетентності офіцера–прикордонника: особистісний, змістовний та операційний. Ці критерії представляють основні компоненти структури професійної комунікативної компетентності офіцера–прикордонника: особистісний критерій відображає основні особистісні якості офіцера–прикордонника; у змістовному критерії виявляється когнітивний елемент професійної комунікативної компетентності; операційний критерій стосується поведінкової, діяльнісної сторони професійної комунікативної компетентності. Зокрема особистісний критерій допомагає описати загальну спрямованість професійної комунікативної діяльності офіцера–прикордонника, її співвіднесеність із основними цілями професійної діяльності. Йдеться про те, що установки, ціннісні орієнтації, мотиви діяльності й потреби особистості в комунікативній сфері є вихідною й надзвичайно важливою умовою розвитку професійної комунікативної компетентності. З огляду на це показниками мотиваційного критерію комунікативної компетентності офіцера–прикордонника було обрано: стійкі пізнавальні інтереси в сфері комунікації та професійної комунікативної діяльності; позитивне ставлення до розвитку комунікативної компетентності та розуміння її значення в професійній діяльності; прагнення активно засвоїти знання щодо особливостей різних видів професійної комунікативної діяльності; спрямованість на безперервний саморозвиток себе як учасника комунікації; прагнення до самоосвіти й розвитку комунікативних навичок; здатність до емпатії, розуміння стереотипів поведінки інших людей; терпимість до чужої думки та ін.

У свою чергу змістовний критерій дозволяє виявити рівень комунікативних знань офіцера–прикордонника, його здатність вирішувати комунікативні завдання. Успішність цього аспекту комунікативної діяльності визначається широтою й обґрунтованістю знань основ і специфіки комунікативної діяльності офіцера–прикордонника, основних видів професійної комунікації, особливостей професійного спілкування, його структури, етапів, знання основних бар'єрів, що виникають під час міжособистісного спілкування, закономірностей сприйняття, впливу, взаєморозуміння, а також здатність до самопізнання й самоаналізу.

З огляду на це показниками змістовного критерію професійної комунікативної компетентності було визначено: уявлення офіцерів–прикордонників про специфіку професійної комунікативної діяльності й основні види професійної комунікації; повноту й глибину знань про особливості службового етикету; знання про сутність, етапи ділової бесіди та бесіди з особами, які перетинають державний кордон; розуміння правил ведення ділових переговорів, підтримання контактів з жителями прикордоння та представниками органів місцевого самоуправління; знання правил ведення ділової полеміки, основних мовних засобів переконуючого впливу; знання особливостей управлінського спілкування та ін.

Загалом змістовний критерій дозволяє характеризувати знання офіцерів–прикордонників, необхідні для професійної комунікативної діяльності та формування комунікативної компетентності. За допомогою цього критерію можна визначити рівень знань офіцерів про

специфіку професійної комунікативної діяльності, а також те, які правила ефективної професійної комунікації вони знають. За цим критерієм можна оцінити ступінь повноти й диференційованості знань офіцерів про специфіку кожного з видів професійного спілкування.

Операційний критерій допомагає визначити ступінь сформованості необхідних для ефективного спілкування комунікативних навичок і вмінь, таких як уміння слухати, ставити запитання й відповідати на них, навички монологічного мовлення й діалогу, вміння створювати тексти; уміння в розмові брати ініціативу, а потім передавати її партнерові, вміння забезпечувати конструктивний зворотний зв'язок, спостерігати й правильно інтерпретувати невербальну поведінку партнера й оптимально використовувати весь комплекс невербальних засобів спілкування; управляти спілкуванням, у тому числі й в ситуації конфлікту і т. д. З урахуванням сутності професійної комунікативної діяльності та вмінь – складових діяльнісного компонента комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників показниками операційного критерію розвиненості комунікативної компетентності ми визначили: уміння створювати писемні тексти або монологи; уміння будувати діалог, правильно використовуючи стратегію і тактику розмови; уміння долати комунікативні бар'єри; уміння вести ділові переговори й розробляти стратегію комунікативної поведінки з метою ухвалення управлінського рішення; уміння слухати й відстоювати свою позицію, конструктивно критикувати; уміння варіювати комунікативними засобами в процесі комунікації відповідно до мовного етикету та ін. Комунікативні вміння в професійній діяльності офіцера–прикордонника пов'язані зі знаннями про правила професійної поведінки в конкретній ситуації, знаннями символів системи (мови й культури), у межах яких відбувається комунікація, особистий комунікативний досвід учасників. Йдеться про те, що високий рівень розвитку комунікативної компетентності має проявлятися в позитивній спрямованості комунікативного акту, без вияву реакцій ігнорування, маніпулювання, у перевазі діалогічної форми взаємодії; у варіативності й різноманітності застосованих комунікативних прийомів; в адекватності вибраного стилю й рольової позиції ситуації спілкування; у високому рівні самооцінки свого статусу й загальної задоволеності від усього комунікативного процесу. Загалом операційний критерій дозволяє визначити ступінь володіння вміннями, що забезпечують ефективну професійну комунікацію. Цей критерій дозволяє з'ясувати також ступінь самоактуалізації потенційних можливостей офіцерів, необхідних при використанні комунікативних умінь у професійній діяльності. Далі кожний з показників було передбачено оцінити методом експертної оцінки за чотирибальною системою. На основі суцільного та вибіркового спостереження за комунікативною діяльністю офіцерів, використання опитувальних методик ми змогли зробити висновок про їхнє ставлення до розвитку професійної комунікативної компетентності, їхнє розуміння ролі і місця комунікативних знань для професійної діяльності, а також про рівень розвитку їхніх комунікативних умінь. Потім було виведено середній бал із загальної оцінки. Середні значення усіх показників ми використовували для визначення рівня розвиненості професійної комунікативної компетентності певного офіцера. Окрім цього, було враховано, що розвиток будь-якого процесу відбувається відповідно до певних етапів і рівнів. Науковий підхід до проблеми розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників обумовлює необхідність виявлення якісних характеристик розвиненості цього особистісного феномена, тобто рівнів. У педагогіці поняття «рівень» позначає певний щабель власне процесу розвитку. Використання цього поняття необхідно для того, щоб пізнати предмет у всьому різноманітті його властивостей, зв'язків і відносин.

З урахуванням зазначених напрацювань вчених (К. Балабанова, О. Добротвор, Ю. Жуков, К. Касярум, О. Мат'яш, О. Мисечко, І. Чичикін та ін.), а також характеристик компонентів,

що дозволяють оцінити рівень розвиненості комунікативної компетентності – мотиваційно-особистісного, когнітивного та діяльнісного – ми виділили чотири рівні розвитку цього особистісного феномена: високий, достатній, середній і низький. Далі якісно охарактеризуємо офіцерів, що мають відповідний рівень розвитку професійної комунікативної компетентності. В офіцерів з низьким рівнем розвитку комунікативної компетентності майже не сформовані стійкі пізнавальні інтереси в сфері комунікації та професійної комунікативної діяльності; вони не досить позитивно ставляться до розвитку комунікативної компетентності та майже не розуміють її значення в професійній діяльності; не прагнуть активно засвоїти знання щодо особливостей різних видів професійної комунікативної діяльності; спрямованість на безперервний саморозвиток себе як учасника комунікації; прагнення до самоосвіти й розвитку комунікативних навичок, необхідних при вирішенні проблемних ситуацій у професійній діяльності, у таких офіцерів майже не виявляється; такі офіцери рідко виявляють здатність до емпатії, не розуміють стереотипів поведінки інших людей. Офіцери з таким рівнем комунікативної компетентності майже не мають уявлення про специфіку професійної комунікативної діяльності й основні види професійної комунікації; їхні знання про особливості службового етикету неповні й неглибокі; офіцери погано знають сутність, етапи ділової бесіди та правила ведення бесід з особами, які перетинають державний кордон; майже не розуміють правил ведення ділових переговорів, підтримання контактів з жителями прикордоння та представниками органів місцевого самоуправління; мають недостатні знання про правила ведення ділової полеміки, основні мовні засоби переконуючого впливу, а також про особливості управлінського спілкування. Такі офіцери майже не вміють створювати писемні тексти або монологи, будувати логічно правильні та аргументовані висловлювання; їм важко будувати діалог з дотриманням стратегії і тактики розмови; вони не вміють долати комунікативні бар'єри; їм важко вести ділові переговори й розробляти стратегію комунікативної поведінки для ухвалення управлінського рішення; вони не вміють слухати й відстоювати свою позицію, конструктивно критикувати; часто вдаються до конфліктно-деструктивних елементів у процесі й при завершенні комунікації та ін.

В офіцерів з середнім рівнем розвитку комунікативної компетентності сформовані нестійкі пізнавальні інтереси в сфері комунікації та професійної комунікативної діяльності; вони не завжди позитивно ставляться до розвитку комунікативної компетентності та повністю не розуміють її значення в професійній діяльності; не завжди прагнуть активно засвоїти знання щодо особливостей різних видів професійної комунікативної діяльності; спрямованість на безперервний саморозвиток себе як учасника комунікації в них виражено не яскраво; прагнення до самоосвіти й розвитку комунікативних навичок, необхідних для при вирішенні проблемних ситуацій у професійній діяльності, у таких офіцерів виявляється; вони виявляють здатність до емпатії в окремих випадках, не повністю розуміють стереотипи поведінки інших людей. Офіцери з таким рівнем комунікативної компетентності мають недостатнє уявлення про специфіку професійної комунікативної діяльності й основні види професійної комунікації; їхні знання про особливості службового етикету не завжди повні й глибокі; офіцери не досить чітко знають сутність, етапи ділової бесіди, правила ведення бесід з особами, які перетинають державний кордон; в окремих випадках вони не розуміють правил ведення ділових переговорів, підтримання контактів з жителями прикордоння та представниками органів місцевого самоуправління; такі офіцери не завжди мають достатні знання про правила ведення ділової полеміки, основні мовні засоби переконуючого впливу, а також про особливості управлінського спілкування. Офіцери в більшості випадків уміють створювати писемні тексти або монологи, будувати логічно правильні та аргументовані висловлювання; їм вдається будувати діалог з дотриманням стратегії і тактики розмови, проте вони не завжди уміють долати комунікативні бар'єри; їм деколи важко вести ділові переговори й розробляти стратегію комунікативної поведінки, що впливає на ухвалення

управлінського рішення; вони не завжди уміють слухати й відстоювати свою позицію, конструктивно критикувати; деколи вдаються до конфліктно-деструктивних елементів під час й при завершенні комунікації.

В офіцерів з достатнім рівнем розвитку комунікативної компетентності сформовані переважно стійкі пізнавальні інтереси в сфері комунікації та професійної комунікативної діяльності; вони майже завжди позитивно ставляться до розвитку комунікативної компетентності та розуміють її значення в професійній діяльності; досить активно прагнуть засвоїти знання щодо особливостей різних видів професійної комунікативної діяльності; спрямованість на безперервний саморозвиток себе як учасника комунікації в них виражена в переважній більшості випадків яскраво; прагнення до самоосвіти й розвитку комунікативних навичок, необхідних при вирішенні проблемних ситуацій у професійній діяльності, у таких офіцерів виявляється досить часто; вони виявляють здатність до емпатії в більшості випадків, розуміють стереотипи поведінки інших людей. Офіцери мають достатнє уявлення про специфіку професійної комунікативної діяльності й основні види професійної комунікації; їхні знання про особливості службового етикету досить повні й глибокі; офіцери знають сутність, етапи ділової бесіди, правила ведення бесід з особами, які перетинають державний кордон; досить повно розуміють правила ведення ділових переговорів, підтримання контактів з жителями прикордоння та представниками органів місцевого самоуправління; такі офіцери загалом мають достатні знання щодо правил ведення ділової полеміки, основних мовних засобів переконуючого впливу, а також щодо особливостей управлінського спілкування. Офіцери загалом уміють створювати писемні тексти або монологи, будувати логічно правильні та аргументовані висловлювання; їм вдається будувати діалог з дотриманням стратегії і тактики розмови; вони в більшості випадків уміють долати комунікативні бар'єри; уміють вести ділові переговори й розробляти стратегію комунікативної поведінки для ухвалення управлінського рішення; загалом уміють слухати й відстоювати свою позицію, конструктивно критикувати; майже не вдаються до конфліктно-деструктивних елементів під час й при завершенні комунікації.

В офіцерів з високим рівнем розвитку професійної комунікативної компетентності сформовані стійкі пізнавальні інтереси в сфері комунікації та професійної комунікативної діяльності; вони завжди позитивно ставляться до розвитку комунікативної компетентності та всебічно розуміють її значення в професійній діяльності; завжди прагнуть активно засвоїти знання про особливості різних видів професійної комунікативної діяльності; спрямованість на безперервний саморозвиток себе як учасника комунікації в них виражена яскраво; прагнення до самоосвіти й розвитку комунікативних навичок, необхідних при вирішенні проблемних ситуацій у професійній діяльності, у таких офіцерів виявляється завжди; вони виявляють здатність до емпатії, глибоко розуміють стереотипи поведінки інших людей. Такі офіцери мають належне уявлення про специфіку професійної комунікативної діяльності й основні види професійної комунікації; їхні знання про особливості службового етикету завжди повні й глибокі; офіцери глибоко знають сутність, етапи ділової бесіди, правила ведення бесід з особами, які перетинають державний кордон; розуміють правила ведення ділових переговорів, підтримання контактів з жителями прикордоння та представниками органів місцевого самоуправління; офіцери мають ґрунтовні знання про правила ведення ділової полеміки, основні мовні засоби переконуючого впливу, а також про особливості управлінського спілкування. Офіцери уміють створювати грамотні писемні тексти або монологи, будувати логічно правильні та аргументовані висловлювання; їм завжди вдається будувати діалог з дотриманням стратегії і тактики розмови; вони уміють долати комунікативні бар'єри; вести ділові переговори й розробляти стратегію комунікативної поведінки для ухвалення управлінського рішення; уміють слухати й відстоювати свою

позицію, конструктивно критикувати; не вдаються до конфліктно–деструктивних елементів під час й при завершенні комунікації.

Висновки. Основними критеріями розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників є особистісний, змістовний та операційний. Визначення рівнів розвиненості професійної комунікативної компетентності в офіцерів–прикордонників допомагає проаналізувати ті характеристики, які необхідні для переходу офіцерів на вищий рівень. Зазначені критерії було використано для оцінки результативності роботи з розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів–прикордонників у процесі підвищення кваліфікації. Перспективами подальших наукових досліджень слід назвати визначення педагогічних умов розвитку професійної комунікативної компетентності офіцерів управління органами охорони державного кордону, розробку навчально–методичного забезпечення цього процесу з урахуванням особливостей професійного спілкування персоналу ДПС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова С. А. Формування професійно–комунікативної компетентності майбутніх фахівців підприємств туристської індустрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. А. Александрова; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, 2010. – 23 с.
2. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяжников. – Киров: ЭНИОМ, 1991. – 95 с.
3. Назаренко В. О. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності керівників Державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. О. Назаренко; НАДПСУ ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 20 с.
4. Обушак С. И. Коммуникативная компетентность как составляющая профессионального образования менеджера : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / С. И. Обушак. – СПб, 2007. – 153 с.
5. Смирнова Е. А. Формирование коммуникативной компетентности студентов в условиях непрерывного образования : автореф. дисс. на соискание научн. степени докт. пед. наук : спец. 13.00.0 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. А. Смирнова; Московский государственный индустриальный университет. – Москва, 2007. – 39 с.